

STROMEN EN STREMMINGEN

Structurele inbeddingen van het vrouwenstudies theologie onderzoek in Nederland*

"Hoe staat het met het vrouwenstudies theologie onderzoek in Nederland?" vroeg Marian Papavoine zich af in het vorige deel van *Proeven*. Een veelbelovende zaak die zij signaleert is dat "de wetenschappelijke uitdaging die vrouwenstudies theologie bieden voor het theologisch onderzoek erkend begint te worden".¹ Zij wijst hier op de instelling van de projectcommissie Vrouwenstudies Theologie binnen STEGON (Stichting Theologisch en Godsdienstwetenschappelijk Onderzoek in Nederland) in 1989. Deze commissie heeft tot opdracht gekregen te bevorderen dat meer en kwalitatief goede aanvragen voor onderzoekssubsidiëring op het gebied van vrouwenstudies ingediend worden bij STEGON, die het tweede geldstroomonderzoek coördineert. Nu is ook onlangs vanuit deze zelfde (STEGON-)hoek het initiatief genomen voor financiële ondersteuning van een vierjarig interuniversitair onderzoeksprogramma op het gebied van vrouwenstudies theologie en godsdienstwetenschappen - over het hoe en waarom hiervan volgt straks meer. Tegelijk zijn de afgelopen tijd aan enkele theologische opleidingen interdisciplinaire onderzoeksprogramma's voor vrouwenstudies theologie opgesteld en gepresenteerd,² en is vrouwenstudies in een enkel theologisch onderzoekspro-

* Een gedeelte van dit artikel vormt een bewerking van een lezing, gehouden op 4 februari 1993 te Utrecht op de studiedag, georganiseerd door de Werkgroep Vrouwenstudies Theologie van de Theologische Faculteit van de Rijksuniversiteit Utrecht, ter gelegenheid van de oratie van prof. dr. Athalya Brenner (Belle van Zuylenleerstoel, Rijksuniversiteit Utrecht 1992-1993). Deze lezing, getiteld "The Birth of Aphrodite", verschijnt integraal en onder dezelfde titel in Athalya Brenner en Fokkelen van Dijk-Hemmes (red.), *Reflections on theology and gender* (Kampen: Kok Pharos, wordt verwacht in 1994).

Ik dank Jonneke Bekkenkamp, Freda Dröes en Hedwig Meyer-Wilmes voor hun commentaar op een eerdere versie van dit artikel.

1. Marian Papavoine, "Feministisch-theologisch onderzoek in Nederland, 1986-1990," in: Jonneke Bekkenkamp e.a. (red.), *Proeven van vrouwenstudies theologie*, II, [IMO Research Publications; 32] (Leiden/Utrecht: IMO/IWFT, 1991), 248.

2. Het betreft hier onderzoeksprogramma's die ontwikkeld zijn in het kader van de vestiging van werkgroepen (interdisciplinaire 'vkgroepen') voor vrouwenstudies theologie, samengesteld uit docenten en onderzoekers van één theologische faculteit of universiteit uit verschillende disciplines. Deze werkgroepen kunnen volgens de WHW een eigen onderwijs- en onderzoeksprogramma uitvoeren. In dit kader is in 1992 aan de KTU en aan de RUU een onderzoeksprogramma vrouwenstudies theologie opgesteld, respectievelijk getiteld 'Traditie en Moderniteit' en 'Gender and Theology: The Perspective of Submerged Women's Voices in Text, History and (Religious) Community.'

gramma geïntegreerd.³ Deze initiatieven lijken er op te wijzen dat de erkenning van het wetenschappelijke belang van vrouwenstudiesonderzoek die Marian Pavaoine twee jaar geleden zo hoopvol opmerkte verder doorzet.

Maar er zijn ook signalen die deze tendens sterk in twijfel trekken. Zo blijken de nieuwe organisatorische structuren die de afgelopen jaren in Nederland in het leven geroepen zijn voor onderzoeksfinanciering en -concentratie op het gebied van theologie en godsdienstwetenschappen helemaal aan het bestaan van vrouwenstudiesonderzoek voorbij te zijn gegaan. Bij de instelling van het AIO-netwerk Godgeleerdheid en bij de oprichting van de Onderzoeksschool Theologie en Godsdienstwetenschap die op dit moment gaande is, is vrouwenstudies zowel structureel als inhoudelijk volledig buiten beschouwing gebleven. En ook na hierop gewezen te zijn hebben de besturen van deze nieuwe onderzoeksorganisaties tot nu toe geen reden gezien om op dit punt hun koers bij te stellen.

Hoe zit het nu eigenlijk met de structurele inbeddingen van het theologisch en godsdienstwetenschappelijk vrouwenstudiesonderzoek in Nederland op dit moment? Zorgen die ervoor dat er voldoende geld, ruimte en aandacht is voor dit onderzoek? En beantwoorden deze structuren ook voldoende aan de inhoudelijke aspiraties van vrouwenstudies? Wat heeft het nieuwe interuniversitaire onderzoeksprogramma op het gebied van vrouwenstudies theologie hierin te bieden? In dit artikel probeer ik antwoorden te vinden op deze vragen. Ik neem actuele ontwikkelingen die met deze structuren te maken hebben tot uitgangspunt en kijk ook terug op wat hier in het recente verleden aan vooraf is gegaan.

Een gebrek aan 'institutionele inbedding' van het vrouwenstudiesonderzoek

In de tweede helft van de tachtiger jaren, na de benoeming van universitaire docenten voor vrouwenstudies theologie op vrijwel alle theologische opleidingen in Nederland, werd steeds duidelijker dat het voor de voortzetting en de toekomst van het theologisch vrouwenstudiesonderzoek van groot belang is ook voldoende onderzoeksplaatsen aan de universiteiten te hebben. Een aantal teleurstellende ervaringen bij het aanvragen van onderzoekssubsidies deed vermoeden dat - onder andere - gebrek aan kennis van (theologische) vrouwenstudies bij degenen die binnen STEGON dit soort aanvragen beoordelen een serieus euvel is. De Inter-

3. Het gaat hier om integratie die meer omvat dan het onderbrengen van één individueel vrouwenstudiesonderzoek binnen een theologisch onderzoeksprogramma. Een voorbeeld hiervan vormt de theologische faculteit van de UvA, waar vrouwenstudies slechts over 0,5 vaste formatie beschikt. Genderspecifieke vraagstellingen zijn hier geïntegreerd in het programma "De erosie, decentrerend en transformatie van de westerse canon". Naast de u.d. vrouwenstudies participeren hierin ook twee aio's en een postdoc met uitgesproken vrouwenstudiesprojecten. Aan de theologische faculteit van de KUN is al enkele jaren een vrouwenstudiesonderzoeksprogramma opgenomen in een facultair VF-programma; van 1988-1992 was dit getiteld 'Feministische hermeneutiek en wetenschapskritiek', voor de periode 1992-1996 betreft het 'Lichamelijkheid in traditie en fictie'.

universitaire Werkgroep Feminisme en Theologie (IWFT) en het onderzoeksnetwerk Onderlinge Promotie Promoting (OPP) drongen daarom bij het bestuur van STEGON aan op de opname van beoordelaars met deze kennis in de werkgemeenschapscommissies van STEGON, en stelden voor een werkgemeenschap speciaal voor vrouwenstudies op te richten, analoog aan werkgemeenschappen en beoordelingscommissies voor vrouwenstudiesonderzoek elders, zoals de WVEO en de STEO. In reactie hierop besloot het bestuur van STEGON in 1989 voor een periode van vier jaar de bovengenoemde 'projectcommissie Vrouwenstudies Theologie' in te stellen: een commissie die zowel subsidie-aanvragers als het bestuur van STEGON van advies zou moeten dienen. De commissie werd in overleg met de IWFT en de OPP samengesteld uit deskundigen op het gebied van vrouwenstudies en op het gebied van de kunst van het aanvragen van onderzoekssubsidies binnen STEGON.

Deze commissie heeft zich op de eerste plaats bezig gehouden met het stimuleren en begeleiden van aanvragen voor onderzoekssubsidies op het gebied van vrouwenstudies binnen STEGON.⁴ Dat houdt in dat geprobeerd is subsidie-aanvragen kwalitatief zo sterk mogelijk te maken en te bekijken binnen welke werkgemeenschap van STEGON een bepaalde aanvraag het beste ingediend zou kunnen worden. Een van de specifieke problemen rond de aanvragen op het gebied van vrouwenstudiesonderzoek bleek namelijk het interdisciplinaire karakter van deze onderzoeken te zijn. Dat wil zeggen dat zij in veel gevallen niet netjes of eenduidig binnen de bestaande vakindelingen van theologie en godsdienstwetenschappen binnen STEGON vallen. Voor een deel is dat omdat de grenzen tussen de verschillende theologische vakgebieden overschreden worden - dat geldt overigens ook voor veel ander vernieuwend theologisch onderzoek - maar nog veel meer heeft dat te maken met het verbinden van theologische disciplines met bijvoorbeeld vrouwenstudies filosofie, geschiedenis, letteren of sociale wetenschappen.

Naar aanleiding van de concrete subsidie-aanvragen en hun lotgevallen⁵ stuitte de commissie op een aantal steeds terugkerende achterliggende problemen van structurele aard: op te weinig aanbod van competente begeleiding voor theologisch vrouwenstudiesonderzoek, op te weinig structurele inbeddingsmogelijkheden van

4. De officiële taakstelling van deze commissie is driedelig en luidt:

- a) bevorderen dat er subsidie-aanvragen worden ingediend op het gebied van vrouwenstudies theologie, godsdienstwetenschappen en ethiek;
- b) in overleg met subsidie-aanvragers en beoogde uitvoerders ervoor zorg dragen dat de aanvragen voldoen aan de vigerende kwaliteitseisen zoals die binnen STEGON-beoordeling van toepassing zijn;
- c) aan de aanvragers en het bestuur adviseren over de vraag welke werkgemeenschapscommissie uiteindelijk verantwoordelijk is voor het opstellen van het beoordelingsadvies aan het bestuur. Momenteel bestaat de commissie uit de volgende leden: Prof. dr. B. van Iersel, Dr. A.-M. Korte (voorz.), Dr. E. Maeckelberghe, Drs. M. van de Meent-Nutma (secr. vanuit STEGON), Dr. H. Meyer-Wilmes, Drs. M. Papavoine (secr.), Prof. dr. H. Wegman, Drs. H. Zorgdrager.

5. Zie Bijlage 1.

dit soort onderzoek aan de faculteiten, op te weinig continuïteit van en spreiding (over verschillende vakgebieden) in dit onderzoek. Gebrek aan institutionele inbedding van vrouwenstudiesonderzoek aan de theologische faculteiten vond de commissie, alles bij elkaar geteld, de kern van het probleem. Niet alleen omdat hier feitelijk een belemmering ligt voor het toekennen van subsidies voor het soort onderzoek dat STEGON financiert, maar vooral omdat de komende jaren het zwaartepunt van onderzoeksfinanciering steeds meer bij de theologische faculteiten zelf zal komen te liggen, bij de zogenaamde eerste, dat wil zeggen direct van de overheid aan de universiteiten geleverde 'geldstroom' (een merkwaardige metafoor overigens in een tijdperk van bezuinigingen!). De oprichting van nieuwe organisaties voor onderzoeksfinanciering vanuit de theologische faculteiten zoals het AIO-netwerk Godgeleerdheid (1991) en de Onderzoeksschool voor Theologie en Godsdienstwetenschap (1993) bevestigt deze tendens.

Toen de projectcommissie in de gaten kreeg waar de schoen het meest wrong en zich realiseerde dat hierin ook niet vanzelf veel verandering zou komen - het negeren van (theologische) vrouwenstudies bij de oprichting van de nieuwe onderzoeksorganisaties wijst eerder op het tegendeel⁶ - is zij het probleem van het gebrek aan structurele inbedding van vrouwenstudiesonderzoek aan de theologische faculteiten openlijk gaan aankaarten. Het bestuur van STEGON reageerde met het voorstel om een interuniversitair onderzoeksprogramma op het gebied van vrouwenstudies theologie op te zetten en financiële ondersteuning hiervoor te bieden (december 1991).⁷ Opmerkelijk zijn, bij nader inzien, de veronderstellingen van dit voorstel en de voorwaarden die door het STEGON-bestuur aan de realisering

6. Ten tijde van de oprichting van het AIO-netwerk Godgeleerdheid (medio 1990) heeft de projectcommissie Vrouwenstudies Theologie aan het bestuur van STEGON het advies uitgebracht vrouwenstudies structureel op te nemen in de organisatie van het AIO-netwerk door:

a) binnen iedere sector van de AIO-opleiding vrouwenstudies aan bod te laten komen; b) een extra coördinator vrouwenstudies aan te stellen die er zorg voor draagt dat vrouwenstudies in alle sectoren aan bod komt; c) prioriteit te geven aan vrouwen bij het werven van (buitenlandse) gastdocenten binnen de AIO-opleidingen.

Deze suggesties zijn door het bestuur van het AIO-netwerk niet gehonoreerd. Structurele afwezigheid van vrouwenstudies is voor de projectcommissie een punt van zorg gebleven. In 1992 heeft zij bij het AIO-netwerkbestuur opnieuw aangedrongen onderzoekers op het gebied van vrouwenstudies in de coördinatie op te nemen. Het netwerkbestuur wees dit af met als argument dat dit niet strookt met de disciplinaire inrichting van het netwerk. Bij de oprichting van de Onderzoeksschool Theologie en Godsdienstwetenschap heeft de projectcommissie Vrouwenstudies Theologie ook in verschillende fasen aangedrongen op de structurele opname van vrouwenstudies. Ook hier zijn verscheidene suggesties gedaan, waaronder het inruimen van een inhoudelijke eigen plaats voor vrouwenstudies, het instellen van een dwarsverband commissie vrouwenstudies en het belasten van een van de bestuursleden met de speciale zorg voor vrouwenstudies. Het ontstelde de commissie zeer dat vrouwenstudies theologie in de Stimulans-aanvraag voor een Onderzoeksschool (medio 1993) zowel inhoudelijk als structureel volstrekt genegeerd wordt.

7. Cf. Stichting Theologisch en Godsdienstwetenschappelijk Onderzoek in Nederland, *Jaarverslag 1991* ('s-Gravenhage, september 1992), 10.

hiervan verbonden zijn.

Het interuniversitaire onderzoeksprogramma zou moeten worden ondergebracht bij een van de twee theologische faculteiten die - bijzondere - leerstoelen voor vrouwenstudies theologie bezitten, respectievelijk Nijmegen en Groningen. Het zou moeten aansluiten bij de bestaande, 'goedgekeurde' onderzoeksprogramma's van deze twee theologische faculteiten en zo mogelijk ook bij erkende onderzoeksprogramma's van andere theologische faculteiten. Het programma, dat uitgevoerd zou moeten worden door senioronderzoek(st)ers, dat wil zeggen door gepromoveerden op het gebied van vrouwenstudies theologie, zou worden ondersteund met een postdocplaats, voor de helft betaald door STEGON, en voor de andere helft door de faculteit waar de postdocplaats formeel ondergebracht wordt.⁸

Het meest opmerkelijk aan de veronderstellingen en voorwaarden van dit voorstel is dat het precies uitgaat van dat wat ontbreekt en in de praktijk veel moeilijkheden oplevert: de structurele inpassing van vrouwenstudiesonderzoek in bestaande, erkende onderzoeksprogramma's aan de theologische faculteiten. Bovendien wekt het voorstel door op de eerste plaats alleen Groningen en Nijmegen te noemen de indruk dat daar de situatie van de organisatorische inbedding van het vrouwenstudiesonderzoek beter geregeld zou zijn dan elders - wat zeker niet zonder meer het geval is aangezien *bijzondere* leerstoelen qua structuur niet in dit soort erkende programma's zitten.⁹ Ten derde blijft wat er al 'van onder af' aan onderzoekssamenwerking en -structurering op het gebied van (theologisch) vrouwenstudiesonderzoek ontstaan is in dit voorstel helemaal buiten beschouwing. Dat alles bij elkaar levert voor wie een beetje thuis is in het vrouwenstudies theologie onderzoek in Nederland het gevoel op in een dergelijk voorstel met een curieuze omkering van zaken te maken te hebben. De sleutel van de voorgestelde oplossing lijkt niet echt te passen op het slot van de geconstateerde problemen.

De voorbeeldige opmars door de instituties

Wat is er dan eigenlijk aan de hand met de structurele inbedding van vrouwenstudies theologie onderzoek aan de theologische faculteiten? Volgens mij valt deze problematische institutionele inbedding noch tot toeval, noch tot een gebrek aan competente onderzoekskrachten te herleiden. Om hier meer greep op te krijgen is het denk ik van belang de bijzondere ontstaansgeschiedenis van vrouwenstudies theologie binnen de theologische faculteiten in Nederland in de gaten te houden.

8. Brief van het STEGON-bestuur aan de besturen van de theologische faculteiten van de RUG en de KUN dd. 10 maart 1992.

9. Medio 1992 bleek het eigen onderzoek van de bijzondere leerstoelhoudsters in Groningen en Nijmegen niet aangesloten te zijn bij facultaire of universitaire onderzoeksprogramma's op het gebied van theologie en/of van vrouwenstudies.

In *Van zusters, meiden en vrouwen*, het overzicht dat in 1986 verscheen van een onderzoek naar de ontwikkeling van feministische theologie op theologische faculteiten en hogescholen in Nederland is deze ontstaansgeschiedenis voor wat betreft de periode 1975 - 1985 geboekstaafd als een voorbeeldige opmars door de instituties.¹⁰ Nergens ter wereld kreeg feministische theologie zo snel en zo stevig voet aan de grond in de academische wereld als in Nederland. Binnen de universiteiten werd niet alleen een stevig netwerk opgebouwd van feministische studie- en actiegroepen, maar verrees ook een complete institutionele structuur voor theologische vrouwenstudies, bestaande uit speciaal benoemde docenten, verplichte cursussen, onderwijsprogramma's, onderwijsstimuleringsplaatsen en dergelijke. Dit model werd geïntroduceerd aan de katholieke en gereformeerde instellingen en werd spoedig ook door de staatsinstellingen overgenomen, met uitzondering van de Rijksuniversiteit Leiden.

Waarschijnlijk, zo valt achteraf te bedenken, is een groot deel van dit succes te danken aan de enorme toename van het aantal vrouwelijke studenten op de theologische opleidingen juist in deze periode. De deelname van vrouwen aan het universitaire theologische onderwijs steeg tussen 1975 en 1985 van gemiddeld 5 tot ongeveer 50% van de studentenpopulatie.¹¹ De aanwezigheid van vrouwenstudies zorgde ervoor dat veel vrouwelijke studenten hun theologiestudie niet alleen begonnen maar ook afmaakten. Vrouwenstudies schiepen 'a room of one's own' voor vrouwen in het academische theologische studieprogramma. De investeringen van de universiteiten in de structurele inbedding van vrouwenstudies bewezen vrijwel onmiddellijk hun nut in de vorm van veel meer door vrouwen voltooide studies.

In hetzelfde onderzoek werd ook geïnventariseerd hoe het stond met het onderzoek op het gebied van vrouwenstudies theologie. Bij herlezing van de resultaten hiervan¹² valt vooral de optimistische toonzetting op. Uitgaande van het onderzoek dat op dat moment werd verricht - het betrof hier afstudeer- en beginnend promotie-onderzoek - werd de start van menig veelbelovend onderzoeksprogramma ontwaard. Om enkele voorbeelden te noemen: voor de Theologische Universiteit in Kampen werd de vestiging van een school van kritisch-feministische lezing van het werk van K. Barth en F. Schleiermacher voorspeld; in Tilburg werd het ontstaan van een studieprogram naar allerlei verschillende vormen van feministische spiritualiteit voorzien; de theologische faculteit in Nijmegen werd de uitwerking van feministische theologie geënt op kritische sociale theorieën toegedacht; en wat Utrecht betreft, zowel voor de Rijks Universiteit als voor de Katholieke

10. Jonneke Bekkenkamp, Freda Dröes, Anne-Marie Korte (red.), *Van zusters, meiden en vrouwen: Tien jaar feminisme en theologie op fakulteiten en hogescholen in Nederland* [IIMO Research Pamphlets; 19] (Leiden/Utrecht: IIMO/TWFT, 1986).

11. Bekkenkamp e.a. (red.), *Van zusters, meiden en vrouwen*, 25.

12. Bekkenkamp e.a. (red.), *Van zusters, meiden en vrouwen*, 27-229.

Theologische Universiteit werd verwacht dat het feministisch onderzoek zich sterk zou ontwikkelen op het terrein van de sociale ethiek en van de bijbelstudies.

Uit de optimistische toon spreekt overduidelijk de verwachting dat deze onderzoeksprogramma's even snel en voortvarend van de grond zouden komen als dat met de onderwijsprogramma's het geval was. De bijzondere wisselleerstoel voor Feminisme en Christendom (K.U. Nijmegen) die in 1983 gesticht werd kon deze voorstelling van zaken alleen maar kracht bijzetten. Maar de opmars van het geprogrammeerde en institutioneel ingebedde onderzoek op het gebied van vrouwenstudies theologie bleef uit. In het bovengenoemde overzichtsartikel "Feministisch-theologisch onderzoek in Nederland" uit 1991 spreekt Marian Papavoine nog steeds over een zich aftekenend *begin* van eigen stijlen en inhouden van vrouwenstudies theologie onderzoek op de verschillende theologische faculteiten.¹³ Wat stond de verwachte voortvarende ontwikkeling in de weg?

Het radicale wetenschappelijk zelfverstaan van vrouwenstudies

Op de eerste plaats speelt hier mijns inziens het radicale wetenschappelijke zelfverstaan van vrouwenstudies theologie een belangrijke rol. Hiermee bedoel ik een vanzelfsprekende, zeer kritische stellingname tegenover 'gangbare' wetenschapsbeoefening. Het gaat hier niet om een houding die alleen bij vrouwenstudies theologie te vinden is. Deze positie hebben vrouwenstudies theologie gemeen met vrouwenstudies in elke andere tak van wetenschap. Op grond van de eigen verreikende aspiraties hebben vrouwenstudies hun taak onmiddellijk opgevat als 'wetenschap bedrijven op volstrekt andere wijze.'¹⁴ Dat vrouwen subject en object van wetenschap worden is geïnterpreteerd als een complete wetenschappelijke revolutie, een paradigmaverschuiving, en het scheppen van een nieuw discours. Een dergelijke kritische stellingname vereist een grondige revisie van vrijwel alle wetenschappelijke uitgangspunten. Zoals de feministische filosofe Sandra Harding stelt, het probleem is niet dat we binnen vrouwenstudies niet zouden weten hoe we vrouwenkwesties wetenschappelijk moeten aanpakken of hoe we feministische vragen moeten stellen in een academische setting. Het punt is, dat omdat we vrouwenkwesties aanpakken en feministische vragen stellen, gangbare wetenschap

13. Papavoine, "Feministisch-theologisch onderzoek in Nederland, 1986-1990", 263.

14. Cf. Gloria Bowles en Renate Duelli Klein (red.), *Theories of Women's Studies* (Londen en New York: Routledge, 1983); Sandra Harding en Merill B. Hintikka (red.), *Discovering Reality: Feminist Perspectives on Epistemology, Metaphysics, Methodology, and Philosophy of Science* (Dordrecht/Boston/Londen: D.Reidel Publishing Company, 1983); Evelyn Fox Keller, *Reflections on Gender and Science* (New Haven/Londen: Yale University Press, 1985); Seyla Benhabib en Drucilla Cornell (red.), *Feminism as Critique: On the Politics of Gender* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1987); Nancy Tuana (red.), *Feminism and Science* (Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1989); Sneja Gunew (red.), *Feminist Knowledge: Critique and Construct* (Londen/New York: Routledge, 1990).

zelf tot probleem wordt.¹⁵ En geen gering probleem. Wanneer hiermee ernst wordt gemaakt, rijst een vloed aan wetenschapstheoretische vraagstellingen, die zich bovendien aandienen met een urgentie die geen uitstel van hun behandeling lijkt toe te staan.

Als ik naar de bovengenoemde 'optimistische' inventarisatie van het vrouwenstudies theologie onderzoek uit 1986 kijk, valt me op dat een aantal van deze kwesties inderdaad meteen al gesignaleerd en benoemd werd. In *Van zusters, meiden en vrouwen* werd gewezen op de noodzaak om het 'credo' van de feministische theologie, 'te werk gaan vanuit de ervaringen van vrouwen', te verhelderen, en er werd gepleit voor een 'contextuele' benadering van (binnen- of vak-)theologische vraagstellingen. Meer kritisch onderzoek naar deze 'methodische' kwesties werd dringend aanbevolen.¹⁶ De proefschriften op het gebied van vrouwenstudies theologie die de afgelopen jaren (feitelijk sinds 1990) in Nederland verschenen zijn, laten vrijwel stuk voor stuk zien hoe noodzakelijk en veeleisend de behandeling van dit soort wetenschapstheoretische en methodische kwesties is. In een aantal gevallen blijkt de behandeling van deze kwesties dan ook het grootste deel van het onderzoek te beslaan.¹⁷

In de praktijk heeft het dus veel tijd gekost om het kader, de vraagstellingen en het discussieklimaat te scheppen die nodig zijn wanneer geprobeerd wordt om wetenschap op zo'n fundamentele wijze 'anders' aan te pakken. De implicaties van deze radicale positie waren zeker niet op voorhand inzichtelijk en te overzien. Dat hier zoveel wetenschapstheoretisch onderzoek aan te pas komt dat bovendien veel tijd vraagt werd pas gaandeweg duidelijk, terwijl het belang en de relevantie van dit 'methodengedoe' voor buitenstaanders zeker niet altijd voor zich heeft gesproken - laat staan tot de verbeelding. Het naar binnen gerichte karakter van

15. Cf. Sandra Harding, *The Science Question in Feminism* (Milton Keynes: Open University Press, 1986).

16. Jonneke Bekkenkamp, Freda Dröes, Anne-Marie Korte, "Van feministische theologie naar theologische vrouwenstudies? Nabeschouwing," in: Bekkenkamp e.a. (red.), *Van zusters, meiden en vrouwen*, 301-323.

17. Zie o.a.: Hedwig Meyer-Wilmes, *Rebellion auf der Grenze: Ortsbestimmung feministischer Theologie* (Freiburg/Bazel/Wenen: Herder, 1990); Grietje Dresen, "Woord vooraf", behorende bij *Onschuld-fantasieën: Offerzin en heilsverlangen in feminisme en mystiek* (Nijmegen: Sun, 1990), gepubliceerd in: Bekkenkamp e.a. (red.), *Proeven van vrouwenstudies theologie*, II, 271-274; Anne-Marie Korte, *Een passie voor transcendentie: Feminisme, theologie en moderniteit in het denken van Mary Daly* (Kampen: Kok, 1992); Annelies van Heyst, *Verlangen naar de val: Zelfverlies en autonomie in hermeneutiek en ethiek* (Kampen: Kok, 1992); Jonneke Bekkenkamp, *Canon en keuze: Het bijbelse Hooglied en de Twenty-One Love Poems van Adrienne Rich als bronnen van theologie* (Kampen: Kok Agora, 1993). Zie ook de discussies over methoden in vrouwenstudies theologie in: Jonneke Bekkenkamp e.a. (red.), *Proeven van vrouwenstudies theologie*, I, [IIMO Research Publications; 25] (Leiden/Utrecht: IIMO/IWFT, 1989); Els Maeckelberghe, "Proeven van feministische theologie," *Lover: Literatuuroverzicht voor de vrouwenbeweging* 16 (1989) 4, 212-217; Bekkenkamp, e.a. (red.), *Proeven van vrouwenstudies theologie*, II.

dit onderzoek heeft de institutionele inbedding ervan zeker niet vergemakkelijkt.

Bovendien heeft deze wetenschapstheoretische 'alertheid' tot gevolg dat binnen vrouwenstudies theologie sneller en rechtstreeks gestuit wordt op de algemene en actuele vraag naar de wetenschappelijke status en de eigen identiteit van theologie, eerder en onvermijdelijker dan wellicht bij ander theologisch onderzoek het geval is. Het betreft hier een kwestie die in theorie als de belangrijkste voorvraag van theologisch onderzoek op dit moment wordt gezien maar waarover zeker geen consensus bestaat.¹⁸ De noodzaak om grondig op deze 'wat is theologie?'-discussie in te gaan - of 'm anders zorgvuldig uit de weg te gaan - heeft het er eveneens niet eenvoudiger op gemaakt het vrouwenstudies theologie onderzoek snel aansluiting te laten vinden bij bestaande theologische en godsdienstwetenschappelijke onderzoeksprogramma's.

Krimp in de universitaire structuren

Een tweede factor die de te verwachten voortvarende institutionele inbedding van het vrouwenstudies theologie onderzoek in de weg heeft gezeten is de onrust in de universitaire structuren zelf. Sinds de tweede helft van de tachtiger jaren heeft de nationale politiek van bezuinigingen een constante stroom van academische reorganisaties in gang gezet, die cirkelt rond de feitelijke of mogelijke terugtrekking van financiën.¹⁹ Razendsnelle veranderingen vinden plaats in de organisatie en financiering van wetenschappelijk onderzoek. Onderzoek moet beter, efficiënter, gestroomlijnder gedaan worden, met een kwalitatief hogere opbrengst, 'internationaal concurrerend' zijn, en dat alles voor minder geld. Verdeelsystemen en -sleutels die hiertoe ontworpen worden, krijgen voortdurend nieuwe opvolgers en zijn

18. Zie o.a. Edward Farley, *Theologia: The Fragmentation and Unity of Theological Education* (Philadelphia: Fortress Press, 1983); H.J. Adriaanse, H.A. Krop, L. Leertouwer, *Het verschijnsel theologie: Over de wetenschappelijke status van de theologie* (Meppel: Boom, 1987); H.J. Adriaanse en H.A. Krop (red.), *Theologie en rationaliteit: Godsdienstwijsgerige bijdragen* (Kampen: Kok, 1988); Jürgen Moltmann, *Was ist heute Theologie? Zwei Beiträge zu ihrer Vergegenwärtigung* [Questiones Disputatae; 114] (Freiburg/Basel/Wenen: Herder, 1988); David Tracy, *Blessed Rage for Order: The New Pluralism in Theology* (San Francisco: Harper & Row, 1988); Id., "The Uneasy Alliance Reconceived: Catholic Theological Method, Modernity and Postmodernity," *Theological Studies* 50 (1989), 548-570; Hans Küng, *Kentering in de theologie: Naar een oecumenische theologie van de postmoderne tijd* (Hilversum: Gooi en Sticht, 1989); Hans Küng and David Tracy (eds.), *Paradigm Change in Theology: A Symposium for the Future* (Edinburgh, T. & T. Clark, 1989); Rinus Houdijk, "De mens ontroond? Het post-moderne denken en de theologie," *Tijdschrift voor Theologie* 30 (1990), 276-297; Hermann Häring, "Eerlijk voor God? Over de resultaten van een voortgaande discussie," *Tijdschrift voor Theologie* 31 (1991), 285-315.

19. Naast de vermindering van geld bestemd voor onderzoek moeten ook de bezuinigingen vermeld worden die te maken hebben met het dalende aantal theologiestudenten. Ook dit is een tendens die sinds de tweede helft van de tachtiger jaren onomkeerbaar lijkt. Op grond hiervan worden steeds meer theologische faculteiten en universiteiten gedwongen in te krimpen of te fuseren.

al weer achterhaald voor ze goed en wel toegepast en beproefd zijn. Hoewel de dynamiek hiervan in het voordeel zou kunnen werken van nieuwe typen onderzoek blijkt het in de praktijk lastig vanuit een niet gevestigd onderzoeksgebied greep op deze veranderende structuren te krijgen. Uiteraard is dit niet alleen een probleem van vrouwenstudies. Maar het feit dat vrouwen nog steeds sterk ondervertegenwoordigd zijn in de hogere academische posities maakt dit probleem wel veel groter, en dit geldt zeker in het geval van theologie en godsdienstwetenschappen.

Nu valt tegen te werpen dat hierin op hoog tempo verandering aan het komen is omdat de laatste tijd steeds meer vrouwen aan de universiteiten zijn komen te werken en omdat op veel plaatsen een politiek van positieve actie gevoerd wordt. Ik moet eerlijk zeggen dat ik mijn twijfels heb over de effectiviteit hiervan. Vrouwen worden verhoudingsgewijs veel vaker in tijdelijke en deeltijdbanen aangesteld, stromen daardoor ook minder gemakkelijk door naar vaste of hogere functies en verdwijnen als eersten bij fusies en reorganisaties.²⁰ De politiek van positieve actie blijkt bovendien vaak niet meer dan een tijdelijke oprisping²¹ of een wassen neus te zijn. Rosi Braidotti heeft in dit laatste verband gezinspeeld op een tragische geschiedenis van het 'eeuwige te laat van vrouwen'. Wanneer vrouwen eindelijk de top bereiken betreft dit niet zelden een plek die allang zijn belang en zijn invloed verloren heeft. Bijvoorbeeld, is het meer dan een cynisch toeval dat nu vrouwen eindelijk plaats zijn gaan nemen in de beoordelingsprocedures van STEGON deze organisatie op het punt staat om als zodanig te verdwijnen?

De keerzijde van de snelle opmars

Er is nog een derde factor die het proces van institutionele inbedding van het vrouwenstudies theologie onderzoek heeft bemoeilijkt. In dit verband moet de keerzijde van het aanvankelijke enorme succes van feministische theologie binnen de academische instellingen genoemd worden. De snelle opmars van vrouwenstudies in deze instituties blijkt ook een negatieve kant te hebben. In de tweede helft van de tachtiger jaren hebben de universiteiten op structureel niveau voortvarend en consequent geïnvesteerd in vrouwenstudiesonderwijs door de aanstelling van docenten en het instellen van verplichte cursussen en onderwijsprogramma's.

20. Zie o.a. A.H. Smits e.a., *Rapport van de Verkenningcommissie Godgeleerdheid I* (Den Haag: Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, maart 1989), 92-93, voor een overzicht van het aantal vrouwelijke stafleden aan de theologische opleidingen en de aard van hun aanstelling. Ruim eenderde van de theologische opleidingen had in 1989 geen enkele vrouw in de vaste staf, bij eenderde varieerde dit aandeel van 1 tot 4%, en bij eenderde van 5 tot 9%.

21. Zie bijvoorbeeld de vanaf 1991 opnieuw dalende cijfers wat betreft het aandeel van vrouwen in door STEGON gesubsidieerde onderzoeken in Bijlage 1.

Vrouwenstudies hebben een plaats gekregen in afstudeerprogramma's en zijn in sommige gevallen ook tot afstudeerrichting gemaakt. De investeringen van de universiteiten in (voorwaarden voor) onderzoek op dit terrein bleven hier echter ver bij achter: die waren incidenteel, voorzover ze überhaupt plaatsvonden. Een typerend voorbeeld hiervan deed zich in 1987 voor aan de Katholieke Theologische Universiteit te Utrecht. Deze instelling had het voornemen een onverwacht vrijgekomen bedrag extra te besteden aan theologische vrouwenstudies. Verschillende voorstellen werden ingediend. Uiteindelijk besloot de Universiteitsraad het geld te besteden aan ondersteuning van het onderwijsprogramma. De Katholieke Theologische Universiteit te Utrecht trok - op tijdelijke basis - een extra vrouwelijke supervisor aan, vanwege de dringende noden op dit gebied. Het alternatief dat verworpen werd bestond uit het aanstellen van een onderzoekskracht die een onderzoeksprogramma op het gebied van theologische vrouwenstudies zou gaan opzetten.

De Verkenningcommissie Godgeleerdheid die in 1989 vanuit de overheid de theologische faculteiten en universiteiten doorlichtte, stuitte ook op het probleem van de onevenredige investeringen in (voorwaarden voor) onderwijs in verhouding tot investeringen in onderzoek. De Verkenningcommissie waarschuwde de universiteiten voor dubbelzinnigheid in hun pogingen vrouwenstudies te bevorderen wanneer zij wel docenten aanstellen voor vrouwenstudies theologie maar er niet voor zorgen dat deze voldoende tijd aan hun promotieonderzoek kunnen besteden. De theologische faculteiten en universiteiten werden opgeroepen om hun verantwoordelijkheid hierin te nemen en de docenten tot aan hun promotie te ontlasten van teveel onderwijs- en bestuurstaken: "Alleen op deze wijze kan voorkomen worden, dat met de ene hand modieus wordt gegeven wat in werkelijkheid met de andere wordt teruggenomen".²²

Het is opmerkelijk en jammer dat de Verkenningcommissie dit probleem als incidenteel en tijdelijk heeft afgeschilderd ('overgangsprikelen') en geen verband heeft gelegd met de volstrekt afwezigheid van onderzoeksbeleid aan de theologische instellingen wanneer het om vrouwenstudies gaat. Individuele vrouwen in staat stellen om te promoveren is een noodzakelijke voorwaarde, maar draagt uit zichzelf nog niet bij aan het ontwikkelen van langere termijn visies op en het doen van concrete investeringen in vrouwenstudies theologie onderzoek als onderdeel van universitair beleid.²³

22. Smits e.a., *Rapport van de Verkenningcommissie Godgeleerdheid I*, 92.

23. Hierbij moet aangetekend worden dat aan een aantal theologische instellingen, met name aan die van de Rijksuniversiteiten, expliciet sprake is van een zogenaamd 'integratiebeleid' ten aanzien van vrouwenstudies. Dit houdt in dat het scheppen van aparte voorzieningen of structuren voor vrouwenstudies niet als wenselijk wordt beschouwd - hooguit als een overgangsvoorziening. Waar het om gaat is dat er meer vrouwen, al of niet gevormd in vrouwenstudies, in de bestaande structuren worden opgenomen. Het stimuleren van individueel vrouwenstudiesonderzoek past precies in dit integratiebeleid.

Van onder af bekeken

Nu valt er gelukkig ook nog een ander verhaal te vertellen over de organisatie en inbedding van het vrouwenstudies theologie onderzoek in Nederland. 'Van onder af' bekeken zijn er in de afgelopen jaren de nodige initiatieven genomen voor onderzoekssamenwerking en -planning op dit gebied. Hierin wordt wel degelijk ingespeeld op lange termijn kwesties die met de voortzetting en de uitbouw van dit onderzoek te maken hebben (zoals continuïteit, adequate begeleiding, samenwerking en disciplinaire spreiding). Te denken valt hier op de eerste plaats aan een aantal 'onderlinge' - en dus ook meer informele - samenwerkingsverbanden zoals de oprichting van het Onderlinge Promotie Promoting netwerk (1986) met zijn jaarlijkse conferenties, de European Society for Women in Theological Research (1986), en de serie *Proeven van vrouwenstudies theologie*, allemaal initiatieven die er op gericht zijn te bevorderen dat er (meer) theologisch onderzoek door vrouwen wordt gedaan, uitgewisseld en bekend wordt gemaakt.

Deze initiatieven hebben ook al volop uitwerking op de institutionele inbedding van vrouwenstudies. Dat werd mij duidelijk toen ik in 1992 lid van de 'kleine commissie' was die door het STEGON-bestuur werd ingesteld om de voorlopige lijnen van het bovengenoemde vierjarige interuniversitair onderzoeksprogramma vrouwenstudies theologie op te stellen.²⁴

In het besef van de discrepantie tussen de geconstateerde problemen en de door STEGON voorgestelde aanpak die ik hierboven beschreven heb, begonnen we met een inventarisatie die juist de situatie 'van onder af' in beeld brengt.²⁵ We verzamelden - langs officiële en minder officiële weg - zo veel mogelijk informatie over alle soorten van vrouwenstudiesonderzoek dat op dit moment aan de theologische instellingen gedaan wordt en over de verschillende inbeddingen daarvan.²⁶ We waren met name benieuwd naar relaties tussen individuele onderzoeks-

24. De commissie was samengesteld uit dr. Els Maeckelbergh (RUG), dr. Hedwig Meyer-Wilmes (KUN) en ondergetekende (OPP). De commissie werkte van mei tot november 1992 aan deze opdracht.

25. We constateerden dat een inventarisatie van de feitelijke omvang en van de institutionele inbedding van het vrouwenstudiesonderzoek niet voorhanden was, en berichtten aan het STEGON-bestuur dat we zonder een dergelijke inventarisatie - die we zelf aanpakten - onze taak niet goed konden uitvoeren. We beargumenteerden onze werkwijze als volgt: "De hoofdlijnen van dit geïntendeerde gemeenschappelijke onderzoeksprogramma op het gebied van vrouwenstudies theologie moeten naar ons idee zo opgesteld worden dat ze maximaal bijdragen aan het versterken van een eigen profiel van vrouwenstudies theologie onderzoek in Nederland. Ze dienen het fundamenteel en vernieuwend onderzoek op dit gebied te ondersteunen dat (nog) niet zo gemakkelijk in erkende theologische en godsdienstwetenschappelijke onderzoeksprogramma's onder te brengen of te vertalen valt. Wij achten het daarom van groot belang bij - Nederlandse - lopende onderzoeken en onderzoekstradities op het gebied van vrouwenstudies theologie zelf aan te sluiten". Brief van de 'kleine commissie' aan het STEGON-bestuur, dd. 4 mei 1992.

26. Uiteraard gaat het hier om een momentopname. Zie voor een aantal resultaten hiervan Bijlage 2.

projecten en naar hun band met grotere onderzoeksprogramma's. Zo kwamen we een aantal heel interessante zaken tegen.

Ten eerste constateerden we, kijkend naar de *hoeveelheid* vrouwenstudies-onderzoek die vanuit de faculteiten en universiteiten werd opgegeven, dat er veel meer onderzoek als 'vrouwenstudies theologie' gepresenteerd, gezien en opgevat wordt dan aan te nemen valt op grond van bekende bronnen zoals de onderzoeks-overzichten in *Proeven van vrouwenstudies theologie* en de wetenschappelijke jaarverslagen van de theologische instellingen. Dat is opmerkelijk en wijst er op dat het blijkbaar allerm minst eenduidig is wat aan de theologische instellingen feitelijk onder dit soort onderzoek verstaan wordt.²⁷ Maar belangrijker is dat dit wijst op een onderzoeksklimaat waarin - hoe afgeleid en indirect ook - de relevantie van vrouwenstudiesvraagstellingen in bredere zin opgepakt begint te worden.

Ten tweede werden we, kijkend naar de *inbedding* van het opgevoerde vrouwenstudies theologie onderzoek, bevestigd in het vermoeden dat het meeste van dit onderzoek op individuele en tijdelijke basis plaatsvindt en dat de theologische faculteiten en universiteiten er niet 'vanzelf' toe overgaan om hier verandering in aan te brengen. Maar tegelijk maakte deze inventarisatie duidelijk dat er onderzoeksplanning- en samenwerking 'van onder af' ontstaan is,²⁸ en dat nogal wat van dit individuele onderzoek op een of andere manier in lopende onderzoeksprogramma's is ondergebracht. We stuiten op een ruime variëteit aan institutionele

27. De vraag is of deze eenduidigheid ook nodig is en wat die precies zou opleveren. Speciale aandacht schenken aan de positie van vrouwen is uiteraard niet te vergelijken met bijvoorbeeld het ontwikkelen van een feministisch-theologische hermeneutiek. Maar moet betwijfeld worden of in beide gevallen geclaimd kan worden dat er 'vrouwenstudiesonderzoek' plaatsvindt, dat de categorie 'sekse' relevant en vruchtbaar gemaakt wordt in theologisch en godsdienstwetenschappelijk onderzoek? Ik ben het in principe eens met Rosi Braidotti wanneer zij stelt dat het noodzakelijk is om het feitelijke gebruik van de categorie 'sekse' bijzonder kritisch tegemoet te treden en op de hoede te zijn voor een 'contra-productief' beroep hierop (Rosi Braidotti, "What's wrong with gender?", in: Brenner en Van Dijk-Hemmes (red.), *Reflections on theology and gender*). Maar praktisch gesproken voel ik er niets voor om het gebruik van de categorie sekse op een of andere manier aan banden te leggen of buiten spel te zetten. In plaats van het in de ban doen van de categorie 'sekse' zelf lijkt het me veel zinniger om op brede schaal te discussiëren en debatteren op basis van het feitelijke en uiteenlopende beroep op deze categorie. Het feit dat 'sekse' meer en meer zichtbaar en geaccepteerd wordt als een wetenschappelijk relevante categorie is waarschijnlijk een indicatie dat de term zelf zijn exclusieve en eenduidige feministische kracht en scherpte verloren heeft. Maar dat wil nog niet zeggen dat deze categorie zelf geen rol van betekenis meer zou kunnen spelen in de strijd om vrouwenkwesties aan de orde te stellen. Integendeel, het gevecht over uiteenlopend gebruik van de categorie 'sekse' draagt zelf bij aan deze strijd.

28. 'Autonome' onderzoeksprojecten, uitgaande van één onderzoekster, met een meer permanent karakter dan een AIO-plaats of een promotie-onderzoek troffen we als zodanig gepresenteerd aan in Nijmegen ('Feministisch-theologische hermeneutiek en wetenschapskritiek' (H. Meyer-Wilmes); 'Seksespecifieke symbolen in 20ste eeuwse ecclesiologie' (id.); 'Feministische theologie als bevrijdingstheologie' (L. Troch)) en in Utrecht ('Theologiebeoefening door vrouwen in Nederland (13e eeuw - 1975)' (F. Dröes)). Zie ook hierboven noot 2 en 3.

inbeddingen. Veel feministisch-theologische onderzoeksters maken met hun onderzoek deel uit van theologische, filosofische, ethische en andere onderzoeksprogramma's binnen of tussen de theologische instellingen.²⁹ Of anders maken zij deel uit van de onderzoeksprogramma's van de centra voor Vrouwenstudiesonderzoek zoals het Belle van Zuylen Instituut in Amsterdam, het Anna Maria van Schuurman Centrum in Utrecht, of het Centrum voor Vrouwenstudies in Nijmegen. Wat het meest opvallend ontbreekt echter is in het openbaar gebrachte onderzoeksplanning en -programmering van vrouwenstudies theologie onderzoeksters met of *onder elkaar*. Voor een groot deel valt dit terug te voeren op het feit dat de afgelopen periode (1986 - 1993) zwaar in het teken heeft gestaan van het individuele dissertatie-onderzoek van deze onderzoeksters. Nu een flink aantal vrouwen recent op het gebied van vrouwenstudies theologie gepromoveerd is of dit binnenkort gaat doen is er ook feitelijk een nieuwe situatie ontstaan. Voor het eerst zal het mogelijk zijn om met een aantal senioronderzoeksters en postdocs op dit terrein een zelfstandig programma van serieuze omvang uit te voeren.

Ten derde troffen we, kijkend naar de *inhoud* van het geïnventariseerde vrouwenstudies theologie onderzoek nog iets opmerkelijks aan. Hoewel veel van dit onderzoek zich zonder al te veel problemen met lopende onderzoeksprogramma's laat verbinden is er toch een categorie waarvoor dit niet geldt. Waar het voor thematisch, disciplinegebonden onderzoek blijkbaar niet zo moeilijk is om hetzij bij theologische-, hetzij bij vrouwenstudiesonderzoeksprogramma's aansluiting te vinden, is dat wel het geval wanneer het onderzoek interdisciplinair is opgezet en met name wanneer systematische theologie daar een belangrijke component in vormt. Niet zelden gaat het bij dit onderzoek dat zich afspeelt op de grens van systematische theologie en vrouwenstudies letteren, filosofie, geschiedenis of sociale wetenschappen juist om heel interessant en inhoudelijk veelbelovend onderzoek.

Dit laatste punt heeft sterk meegewogen in de opzet van een interuniversitair onderzoeksprogramma vrouwenstudies theologie dat de 'kleine commissie' aan het STEGON-bestuur heeft voorgelegd. Een interuniversitair onderzoeksprogramma vrouwenstudies theologie dat op dit moment van start gaat moet vooral het vernieuwende en initiërende onderzoek versterken dat zich niet gemakkelijk in bestaande kaders en institutionele inbeddingen laat onderbrengen. Zo voorziet het in ieder geval in inhoudelijk en structureel opzicht in een van de belangrijkste lacunes van dit moment.³⁰

29. De participatie van vrouwenstudies theologie onderzoek in theologische VF-programma's medio 1992 was als volgt: UvA (Amsterdam): 0,0; VU (Amsterdam): 0,0; RUG (Groningen): 2,4; UTP (Heerlen): 0,0; TUK (Kampen): 0,0; KUN (Nijmegen): 1,6; STF (Tilburg): 2,4; RUU (Utrecht): 1,65; KTU (Utrecht): 0,55.

30. Zie voor het voorstel van de 'kleine commissie' omtrent de hoofdlijnen van dit interuniversitair onderzoeksprogramma vrouwenstudies theologie Bijlage 3.

Besluit

De belangrijkste conclusie die uit de bovenstaande verkenning te trekken valt, is dat het van groot belang is het vrouwenstudies theologie onderzoek, in welke setting het ook uitgevoerd wordt, meer als zodanig te profileren. Juist omdat veel van dit onderzoek individueel is opgezet en tijdelijk van aard is dreigt het gemarginaliseerd te raken en ten opzichte van of binnen grotere onderzoeksprogramma's uit het zicht te verdwijnen. Bij deze verdwijning spelen overigens ook zeker inhoudelijke zaken mee. De pech van vrouwenstudies theologie is dat zij in de *beide* 'grotere' circuits, die van het theologisch- en van het vrouwenstudiesonderzoek, last heeft van een 'onbekend maakt onbemind'-verschijnsel.³¹ Een probleem dat mijns inziens niet opgelost dient te worden door de eigen identiteit van vrouwenstudies theologie maar buiten beschouwing te laten of vrouwenstudies theologie voor te stellen als zo veel mogelijk lijkend op niet-feministische theologie of niet-theologische vrouwenstudies.

Een duidelijke eigen profilering van het vrouwenstudies theologie onderzoek is niet alleen van belang voor de voortzetting van dit onderzoek zelf, maar ook voor dat van het theologisch onderzoek als geheel. Hierboven heb ik aangegeven waarom in het vrouwenstudies theologie onderzoek vaak snel geraakt wordt aan fundamentele discussies over de aard en de status van theologie als wetenschap. Behalve een kritische ondervraging van de uitgangspunten van theologisch onderzoek gaan hier ook vernieuwende en constructieve aanzetten van uit, veroorzaakt door de noodzaak om 'al doende' creatieve en eigentijdse oplossingen te vinden. Ik zou er voor willen pleiten in de eigen profilering van het vrouwenstudies theologie onderzoek vooral niet te impliciet te zijn over de theologische momenten en aspecten hiervan. Op het ogenblik lijken, in tegenstelling tot in de afgelopen decennia, de sterkste bewegingen tot revitalisering van de theologie vooral uit neo-orthodoxe en fundamentalistische hoek te komen. Feministische theologie is in de westerse landen een van de weinige vitale religieuze bewegingen waarin de verwerking van de botsing tussen christelijk geloof, moderniteit en seculariteit niet op fundamentalistische of neo-orthodoxe leest geschoeid is. Explicitering van de (nieuwe) visies op theologie die hierin aanwezig zijn is van groot belang. Vrouwenstudies theologie moet haar visie op theologie niet onder stoelen of banken steken maar naar voren brengen en als eigen(zinnige) antwoorden in het 'wat is

31. Om een opvallend en recent voorbeeld uit dit tweede circuit te noemen, het is verbazend om te zien dat in het onlangs verschenen boek *Vrouwenstudies in de cultuurwetenschappen* (onder redactie van Rosemarie Buikema en Anneke Smelik (Muiderberg: Dick Coutinho, 1993)) geen spoorje vrouwenstudies theologie te bekennen valt. Vrouwenstudies theologie lijkt eenvoudigweg niet te bestaan. Deze verzwijging valt des te meer op, omdat de rode draad van dit boek, aan de hand waarvan de bijdrage van de verschillende cultuurwetenschappen toegelicht worden, de roman *The Color Purple* van Alice Walker is. Over deze roman valt zeker vanuit feministisch-theologisch perspectief veel te zeggen - dat is feitelijk ook volop gebeurd de afgelopen jaren.

theologie?' debat presenteren, al was het alleen maar omdat fundamentalisme en neo-orthodoxie voor vrouwen weinig goeds beloven.

Wat de structurele kant van de zaak betreft, onmisbaar voor de eigen profilering van het vrouwenstudies theologie onderzoek is naar mijn idee het vestigen van onderzoeksprogramma's 'op eigen titel', naast het onderbrengen van theologisch vrouwenstudiesonderzoek in theologische en vrouwenstudiesprogramma's. Het interuniversitaire onderzoeksprogramma op initiatief van STEGON zou hier een belangrijke impuls aan kunnen geven. Maar plaatselijke interdisciplinaire vrouwenstudiesonderzoeksprogramma's aan theologische faculteiten en universiteiten³² zijn hierin minstens evenzeer van belang, vanwege de verlegging van het zwaartepunt van onderzoeksfinanciering naar de eerste geldstroom. Het zijn dit soort programma's die het mogelijk maken meer onderzoeksplaatsen (aio's, oio's en postdocs) aan de faculteiten zelf te scheppen.³³ Tegelijk zijn deze plaatselijke programma's ook van groot belang voor het onderhouden van contacten met (plaatselijke) achterban, voor het verrichten van onderzoek dat uit de praktijk afkomstig is en op de praktijk gericht is.

Van cruciaal belang voor deze profilering tenslotte, om te voorkomen dat het vrouwenstudies theologie onderzoek zich alleen in 'onderstromen' blijft afspelen, is het scheppen van begeleidingsmogelijkheden (zoals het instellen van u.h.d.-plaatsen en van leeropdrachten met onderzoeksbegeleiding en promotierecht) en het verzekeren van (voldoende) vertegenwoordiging en inbreng vanuit deze hoek, met name in de nieuw opgerichte onderzoeksorganisaties. En, last but not least, het is alles bij elkaar genomen natuurlijk de hoogste tijd voor het instellen van *gewone* leerstoelen voor feministische theologie of vrouwenstudies theologie. Ook internationaal bekeken wordt duidelijk dat een serieus onderzoeksbeleid op dit terrein niet meer achterwege kan blijven. Een blik over de grens leert dat deze structurele inbedding elders al heel vanzelfsprekend op dit niveau wordt doorgevoerd. Waar Leuven op dit moment met zijn pas ingestelde bijzondere wisselleerstoel voor Feministische Theologie nog trendvolgend is, is in Duitsland al een heel nieuwe situatie aan het ontstaan met reguliere leerstoelen voor feministische theologie in Münster, Marburg, München en Bethel die in de loop van 1993-1994 bezet zullen gaan worden.

Het zou jammer zijn de voortrekkersrol die Nederland de afgelopen decennia op het gebied van vrouwenstudies theologie vervuld heeft zonder meer prijs te

32. Zie ook boven noot 2.

33. Deze aan één theologische faculteit of universiteit gebonden onderzoeksprogramma's roepen op hun beurt weer een extra opgave in het leven, namelijk de ontwikkeling van interdisciplinaire benaderingen van vrouwenstudies, om te beginnen tussen de verschillende disciplines van de theologie. Naar mijn mening is de noodzaak van het uitwerken van deze benadering nog te weinig onderkend. Het ontbreken van (reflectie op) deze aanpak is volgens mij ook een belangrijke reden waarom facultaire theologische vrouwenstudies onderzoeksprogramma's zo langzaam en moeizaam tot stand komen. Cf. Korte, "The Birth of Aphrodite," *passim*.

geven of te laten verslonzen. Om dat te voorkomen zijn investeringen nodig die meer zijn dan (op)lapmiddelen en 'overgangsmaatregelen'. Tien jaar geleden was de oprichting van een bijzondere wisselleerstoel Feminisme en Christendom een grote stap voorwaarts. Op dit moment kan met enkel en alleen twee bijzondere leerstoelen op dit terrein niet langer volstaan worden - laat staan voortvarend op de nieuwe ontwikkelingen binnen het theologisch en vrouwenstudiesonderzoek ingegaan worden.

BIJLAGE 1

Vanaf 1989 werden door STEGON jaarlijks ongeveer elf nieuwe aanvragen voor onderzoekssubsidies (gedurende drie tot vier jaar) toegekend. De verhouding tussen het aantal aanvragen, goedkeuringen en daadwerkelijke subsidietoekenningen lag in deze periode als volgt (alle cijfers drukken absolute aantallen uit):

aantal aanvragen dat is:	1989	1990	1991	1992
behandeld	45	54	35	43
goedgekeurd	18	20	15	19
bekostigd	11	11	12	11
waarvan uitgevoerd door een vrouw	5	5	3	0

Met name in 1989 en in 1990 heeft het hoofdbestuur van STEGON bij het vaststellen van de volgorde in prioriteit van de goedgekeurde onderzoeken er voor gezorgd dat het aantal vrouwen bij de bekostigde onderzoeken substantieel was, met als argument dat de 'Nachwuchs' van theologische onderzoekers ook uit voldoende vrouwen moet bestaan. In 1992 werd geen enkele van de goedgekeurde (en dus ook van de bekostigde) onderzoeken uitgevoerd door een vrouw.

Wat het specifieke vrouwenstudiesonderzoek betreft ligt de situatie als volgt. De projectcommissie Vrouwenstudies Theologie, die zich speciaal op de bevordering van vrouwenstudiesonderzoek richt, behandelde in 1990 vier subsidie-aanvragen, in 1991 drie, in 1992 geen enkele. Van deze subsidie-aanvragen werden in totaal twee bekostigd, respectievelijk één in 1990 en in 1991. In 1993 behandelde de projectcommissie opnieuw drie aanvragen, en gaf zij in het geval van drie andere onderzoeken adviezen aan mogelijke aanvragers. Deze stijging houdt vermoedelijk verband met de op handen zijnde opheffing van STEGON in zijn huidige vorm.

Wat het totale resultaat betreft, in het doorlopende bestand van de gesubsidieerde onderzoeken van STEGON bevinden zich vanaf de tweede helft van de tachtiger jaren tot op dit moment nog steeds één, of maximaal twee onderzoeken met een expliciete vrouwenstudiesvraagstelling. In deze zelfde periode is het totale aantal gesubsidieerde onderzoeken uitgebreid van ongeveer dertig tot ruim vijftig. Het percentage door vrouwen uitgevoerd onderzoek is in deze periode geleidelijk gestegen tot over de 30%. Op grond van de resultaten van 1992 is dit percentage echter weer teruggelopen.

BIJLAGE 2

De totale formatie-omvang van vrouwenstudies theologie *onderzoek* per faculteit/universiteit zag er medio 1992 - op grond van de eigen opgaven van de faculteiten en universiteiten - als volgt uit:

UvA (Amsterdam): 2,0;	KUN (Nijmegen): 1,6;
VU (Amsterdam): 0,2;	STF (Tilburg): 2,4;
RUG (Groningen): 2,4;	RUU (Utrecht): 2,45;
UTP (Heerlen): 0,2;	KTU (Utrecht): 1,6.
TUK (Kampen): 0,95;	

Over de RUL (Leiden) zijn geen gegevens bekend. De bovenstaande cijfers zijn niet uitgesplitst naar: vaste en tijdelijke onderzoeksplaatsen, junior- en senioronderzoeksplaatsen, al of niet aan Voorwaardelijke Financiering gekoppelde onderzoeksplaatsen.

Vaste *senioronderzoeksplaatsen* bijvoorbeeld zijn medio 1992 op de volgende wijze verspreid:

UvA (Amsterdam): 0,0;	KUN (Nijmegen): 0,6;
VU (Amsterdam): 0,2;	STF (Tilburg): 0,0;
RUG (Groningen): 1,9;	RUU (Utrecht): 0,0;
UTP (Heerlen): 0,0;	KTU (Utrecht): 1,25.
TUK (Kampen): 0,0;	

AIO-plaatsen voor vrouwenstudies geven te zelfder tijd het volgende patroon te zien:

UvA (Amsterdam): 1,8;	KUN (Nijmegen): 1,0;
VU (Amsterdam): 0,0;	STF (Tilburg): 0,8;
RUG (Groningen): 1,0;	RUU (Utrecht): 1,45;
UTP (Heerlen): 0,0;	KTU (Utrecht): 0,0.
TUK (Kampen): 0,75;	

BIJLAGE 3

LICHAMELIJKHEID, TEKSTUALITEIT EN CONTEXTUALITEIT

Voorstel voor een onderzoekslijn van een interuniversitair onderzoeksprogramma vrouwenstudies theologie/feministische theologie

I. Uitgangspunten van het onderzoeksprogramma

Op basis van de opdracht van het STEGON-bestuur, de besprekingen tot nu toe en de inventarisatie van het feministisch-theologisch onderzoek in Nederland, vallen de volgende inhoudelijke en structurele uitgangspunten te formuleren:

1. Inhoudelijk:

- Gekozen is voor een vernieuwende en initiërende onderzoeksopzet (pilot model) dat geworteld is in bestaand VF-onderzoek zoals dat uitgevoerd wordt in Nijmegen, Groningen en Utrecht;
- Het onderzoek wordt verricht vanuit de theologie die als een zelfstandige discipline een bijdrage kan leveren aan het vrouwenstudiesdebat;
- Het onderzoek kent een eigen feministisch-theologische invalshoek en benadert vanuit deze invalshoek religieuze tradities en theologische theorievorming om een bijdrage te kunnen leveren aan het theologisch debat.

2. Structureel:

- Het onderzoek krijgt adequate begeleiding mede door de nu aanwezige senior-onderzoeksters (N.B.: Wisselleerstoelen maken geen deel uit van VF-programma's). Voorgesteld wordt een begeleidingscommissie in te stellen met de volgende samenstelling:
 - a) een lid van de STEGON-projectcommissie Vrouwenstudies Theologie
 - b) een vertegenwoordig(st)er van de faculteit waar de postdoc wordt aangesteld
 - c) een lid van de OPP
 - d) docenten/senior-onderzoeksters die een expliciete onderzoekslijn vrouwenstudies theologie uitvoeren

II. Probleemstelling

Alvorens de probleemstelling scherp te kunnen formuleren dienen enkele noties betreffende de drie thematieken 'lichamelijkheid', 'tekstualiteit' en 'contextualiteit' te worden verhelderd.

Onder 'lichamelijkheid' verhelderen wij de eigen inhoudelijke dimensie van de onderzoekslijn, onder 'tekstualiteit' beschrijven we de huidige stand van zaken wat betreft het vrouwenstudiesonderzoek op interdisciplinair niveau binnen theolo-

gie en godsdienstwetenschap, onder 'contextualiteit' beschrijven we de specifieke hermeneutische/methodische benaderingswijze van feministisch-theologisch onderzoek in Nederland.

1. Lichamelijkheid

Betreffende de thematiek 'lichamelijkheid' valt op te merken dat deze centraal staat in het onderzoek binnen feministische theologie en vrouwenstudies theologie. Over dit onderwerp wordt frequent gepubliceerd. De belangstelling voor dit onderwerp is groot binnen alle vakgebieden en bevat uiteenlopende aspecten (cf. het voorstel van A.-M. Korte dd. 29 september 1992 en de betreffende aanvullingen van H. Meyer-Wilmes). Binnen feministische theologie is de interesse voor deze thematiek gestoeld op vijf ontwikkelingen c.q. discussielijnen die tot nu toe volkomen onafhankelijk van elkaar worden geprofileerd:

- a) het interne theologische discours, men kan hierbij denken aan:
 - kritiek op het theologische spreken over en verbeelden van (vrouwen-)lichamen
 - lichamelijkheid en de verhouding tot de begrippen immanentie en transcendentie (de problematiek van het subject)
 - het lichaam als individuele en collectieve identiteit ('de wereld als lichaam van God')
- b) het discours binnen vrouwenstudies, waarbij te denken valt aan:
 - lichamelijkheid als uitgangspunt van kennis binnen de Franse psycho-analytisch georiënteerde taalfilosofie
 - verschuiving van centrale begrippen op historisch-methodologisch niveau (vrouw-zijn, 'seks', lichamelijkheid)
- c) het discours binnen de (kerkelijke) vrouwenbeweging, met name over:
 - godsdienst en incest
 - sexuele intimidatie in de pastorale praktijk
 - de theologische en ethische implicaties van nieuwe voortplantingstechnieken
 - de inbreng van vrouwen in de liturgie en in vrouwenrituelen (lichaam en symboliek)
- d) het discours binnen verschillende continenten en religies, bijvoorbeeld:
 - de 'epistemologie van het gebroken lichaam' in de Aziatische theologie
 - vergelijkende godsdienstwetenschappelijke studies naar de vormgeving van lichamelijkheid

e) het wetenschapstheoretische discours betreffende kwesties als:

- lichamelijkheid en of contra rationaliteit
- lichaamsmetaforen in mythologie en geschiedenis

Hoewel er op basis van het voorgaande een grote behoefte aanwezig lijkt aan conceptuele analyses vinden deze tot nu toe nauwelijks plaats in de Nederlandse feministisch-theologische discussies. Om te voorkomen dat ieder afzonderlijk onderzoeksproject met dergelijke analyses moet beginnen, verdient het aanbeveling de verschillende discussievelden grondig bij elkaar te brengen en/of tegenover elkaar te stellen. Dat kan op verschillende terreinen een verdieping van inzicht mogelijk maken. Voor het vrouwenstudies-debat is lichamelijkheid een heuristische sleutel om de 'seks'-problematiek van kennis aan de orde te stellen. Voor de theologische discussie is lichamelijkheid een belangrijke heuristische sleutel om de natuur van God en van de mens te benaderen. Voor de feministische theologie tenslotte kan lichamelijkheid tot een sleutel worden die kritisch-constructief deuren opent binnen uiteenlopende discussies. Een dergelijke analyse van lichamelijkheid vanuit een feministisch-theologisch perspectief impliceert het rekening houden met symboolkritische, taalkritische en contextkritische theorieën.

2. Tekstualiteit

Tekstualiteit wordt hier in brede zin opgevat als de samenhang tussen teksten binnen een historisch en interpreterend proces. Hierbij wordt met name gelet op de vorming van teksttradities en het optreden van breuken in tradities. Daarbij staan thema's centraal

a) die met de materialiteit van teksten van doen hebben:

- vrouwengeschiedenis en vrouwen tradities

b) die het interpretatieve kader betreffen:

- kritische herlezing van filosofische, theologische en religieuze teksten op grond van een problematiserend gebruik van de categorie 'seks'
- traditie en moderniteit: continuïteit en breuk vanuit een feministisch perspectief

Het gaat hier om een vrouwenstudiesonderzoeksgebied dat tot nu toe met name vanuit bijbel-, historische wetenschappen en taal filosofie bestreken is. Hoewel deze onderzoeken zeer heterogeen zijn hebben ze gemeenschappelijk dat hierin een nieuwe opvatting over traditie aan de orde komt.

3. Contextualiteit

Met betrekking tot contextualiteit kunnen we stellen dat het een begrip is dat de afgelopen jaren door feministische theologes in Nederland regelmatig gebruikt is om een specifieke benaderingswijze te beschrijven. Het staat voor een bepaald

soort benadering, die pretendeert zich op ervaringen van vrouwen te baseren (a), met concrete sociale en historische contexten rekening te houden (b), en daardoor de context als bron van kennis serieus te nemen (c). Naast dit methodisch getinte begrip van contextualiteit kan contextualiteit ook als materieel object opgevat worden (d). Hiertoe kunnen we onderzoek rekenen over de ontwikkelingsgeschiedenis van feministische theologie en de speurtocht naar het specifieke van een Nederlandse, Europese of een andere context. Tenslotte kan contextualiteit ook een interdisciplinair kader aanbieden (e): zo biedt het de mogelijkheid om theologische theorievorming te verbreden en te verdiepen op basis van nieuwe vraagstellingen en van inzichten uit andere vakgebieden (bijvoorbeeld feministische vragen).

III. Doelstelling, probleemstelling en taken

1. Doelstelling:

Via onderzoek naar het conceptuele gebruik en naar de betekenissen van 'lichamelijkheid' binnen vrouwenstudies theologie bijdragen aan het expliciteren van de epistemologische en hermeneutische uitgangspunten van feministische theologie in Nederland/West-Europa.

2. Probleemstelling:

In welke zin kan de huidige, groeiende belangstelling voor en het denken over 'lichamelijkheid' binnen de feministische theologie (nieuw) licht werpen op het methodische zelfverstaan van feministische theologie in termen van tekstualiteit en contextualiteit? Welke teksten uit traditie en van vandaag zijn van belang om dit zelfverstaan te steunen of kritisch te ondervragen?

3. Taken van de postdoc:

- Het schetsen van de stand van zaken met betrekking tot het concept lichamelijkeid binnen vrouwenstudies theologie/feministische theologie (via publicaties en discussies);
- Het coördineren en integreren van verschillende onderzoekslijnen vrouwenstudies theologie om tot een interuniversitair onderzoeksprogramma vrouwenstudies theologie te komen;
- Het voorbereiden van een symposium waarop de huidige stand van zaken rond dit onderzoeksplan wordt besproken.

Voor het uitvoeren van dit takenpakket is een periode van twee jaar nodig. Wanneer de aanstelling van de uitvoerster een langere periode kan beslaan is er ook ruimte voor eigen onderzoek van de uitvoerster.

Els Maeckelberghe
Hedwig Meyer-Wilmes
Anne-Marie Korte
November 1992

Het bovenstaande voorstel is naar zijn inhoudelijke strekking overgenomen door het STEGON-bestuur. Het voorstel is wat betreft de begeleiding van de postdoc niet overgenomen. De postdoc komt onder rechtstreekse verantwoordelijkheid van het STEGON-bestuur te werken. Het bestuur heeft de projectcommissie Vrouwenstudies Theologie een adviserende taak inzake de voortgangsrapportages van de postdoc toegedacht.

De postdoc wordt aangesteld voor een periode van vier jaar aan de theologische faculteit van de RUG. Doorslaggevend hierin is dat deze faculteit aanvullende financiering van twee jaar boven op de twee door STEGON betaalde jaren heeft toegezegd. Per 1 december 1993 zullen dr. Jonneke Bekkenkamp en dr. Maaike de Haardt elk halftime op deze postdocplaats worden aangesteld.